

UDK: 81'362: 81'367.625

Maxzuna XAMRAYEVA,
Samarqand davlat chet tillari instituti doktoranti, PhD
E-mail: makhzuna.khamraeva@gmail.com

Falsafa fanlari nomzodi, dotsent I. Danilenkoning taqrizi asosida

ABOUT THE CATEGORIES OF LINGUISTIC EVIDENTIALITY AND MODALITY

Аннотация

In the article, the category of evidentiality and epistemic modality has been clarified with the similar and distinctive features by the viewpoints of different scholars of the world. These two categories have been empirically analyzed on the example of fiction within two languages, the same features have been identified. Moreover, it has been proven that the evidentiality occurs not only in the structure of action verbs or perceptual verbs, but also in the structure of introductory words, adverbs and nouns. Evidentiality serves at the level of trust and obligation of epistemic modality, and it is determined that it expresses the judgement of the speaker according to the factual situation. Furthermore, in the article, the category of evidentiality and epistemic modality is established a synergetic relationship between meanings and epistemological position and legal strategies as related terms that can be encountered in discourse were also discussed.

Key words: Evidentiality, epistemic modality, doubtful, valid, source of information, epistemological position, sentence structure, adverbiality.

О КАТЕГОРИЯХ ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ЭВИДЕНЦИАЛЬНОСТИ И МОДАЛЬНОСТИ

Аннотация

В статье уточнены категории эвиденциальности и эпистемической модальности, имеющие сходные и отличительные черты с точки зрения разных учёных мира. Эти две категории эмпирически проанализированы на примере художественной литературы двух языков, выявлены одинаковые особенности. Кроме того, доказано что эвиденциальность возникает не только в структуре глаголов действия или глаголов восприятия, но и в структуре вводных слов, наречий и существительных. Эвиденциальность выступает на уровне доверия и обязательности эпистемической модальности и определяется тем, что она выражает суждение говорящего согласно фактической ситуации. А также, в статье в категории эвиденциальности и эпистемической модальности устанавливается синергетическая связь между значениями и эпистемологической позицией, а также обсуждаются правовые стратегии как родственные термины, которые могут встретиться в дискурсе.

Ключевые слова: Эвиденциальность, эпистемическая модальность, сомнительное, доверное, источник информации, гносеологическая позиция, структура предложения, наречие.

LINGVISTIK EVIDENSIALLIK VA MODALLIK KATEGORIYALARI XUSUSIDA

Аннотация

Makur maqolada evidensiallik kategoriyasi hamda epistemik modallik kategoriyalari bilan o'zaro o'xshash hamda tafovutli xususiyatlari dunyoning turli xil olimlari nuqtai nazaridan ochib berilgan. Mazkur ikki kategoriya ikki til doirasida badiiy adabiyotlar misolida evidensial jihatdan tahlilga olinib, ulardagi o'xshash xususiyatlar tahlilga olingan. Shuningdek, maqolada evidensiallik nafaqat fe'llar yohud sezgi fe'llari tarkibida balki kirish so'zlar, ravishlar hamda otlar tarkibida kelishi isbotlangan. Evidensiallik epistemik modallikning ishoncha va majburiyat darajasida xizmat qilib, so'zlovchining factual holatga ko'ra mulohazasini ifodalashi aniqlangan. Maqolada evidensiallik hamda epistemik modallik ma'nolar osida sinergetik aloqa o'rnatishi va bir-biriga bog'langan tegishli atamalar sifatida epistemologik pozitsiya va qonuniy strategiyalar sifatida diskursda uchrashi mumkinligi keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Evidensiallik, epistemik modallik, shubhali, yaroqli, ma'lumot manbasi, epistemologik pozitsiya, gap strukturasi, ravishlilik.

Kirish. So'nggi 10 yillikda evidensiallik hamda epistemik modallik grammatikalashgan va grammatikalashmagan til tizimlari miqyosida keng o'rganilgan. Bugungi kunga qadar, aksariyat olimlar (De Khan 2001; Mukhin 2001; Nuyts 2005) evidensiallik hamda epistemik modallikning umumiy xususiyati sifatida har ikkisida ham so'zlovchining faktga doir ma'lumoti yoki ma'lumot manbasi grammatik jihatdan belgilash uchun xizmat qiladi degan fikrni ilgari suradilar. Boshqa bir guruh olimlar (Chafe va Nichols 1986; Willet 1988; Aikhenvald 2003; Kamio 1991; Squartini 2008; Parafraou 2000) epistemik modallik evidensiallikning bir qismi bo'lib, nutqda katta ahamiyatga egalini ta'kidlaydilar.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. F. Palmer "Evidensiallik ma'lumot manbasi sifatida, so'zlovchining nutqida epistemik ishonch yoki munosabatida majburiyat darajasi sifatida xizmat qiladi, biz tez-tez mulohaza qilamiz hamda mulohazalarimiz jarayonida kammi ko'pmi faktga ishora qilamiz. Epistemik modallik hamda evidensial modallik haqiqat qadri yoki fikrning faktual statusi sifatida oldingi planga chiqib, so'zlovchining faktual holatga ko'ra mulohazasini ifodalaydi," deydi [Palmer 2001; 24].

Aslida epistemik modallik ham, evidensial modallik ham so'zlovchining haqiqat qadri yoki faktual holat propositsiyaga munosabatini ifodalaydi va bu fanda propositsion modallik deb ham yuritiladi. Epistemik modallik hamda evidensial modallik orasidagi tafovut sifatida epistemik modallik propositsiyaning faktik holatiga doir xulosaga ishora qilsa, evidensial modallik so'zlovchida fikrini ifodalash uchun qanday isbotlar borligini ko'rsatish uchun xizmat qiladi. Misol uchun, o'z ko'zimiz yoki boshqa sezgilarimiz orqali qabul qilgan ma'lumotimiz bevosita guvohlikni keltirib chiqargani bois aniq, ravon va ishonarli bo'ladi, agar aksincha bilvosita bo'lsa, ya'ni boshqalar tomonida aytilgan mish-mish, yoki ma'lum voqea-hodisadan kelib chiqib mulohazasi yoki fikri ishonarsiz yoki shubhali hisoblanadi.

Ayrim olimlar xususan Ferdinand de Haanning ta'kidlashicha evidensiallik epistemik modallikning subkategoriyasi bo'lib, ma'lumot manbasini ko'rsatuvchi g'oya gapning taklif mazmuniga so'zsiz qo'shilganimizda, yoki aksincha so'zlovchining ma'lum voqea-ga doir ishonchi yoki munosabati ma'lumot manbasidagi axborot rostligiga ishora qilmasa yuzaga chiqadi. Evidensiallik faktini tasdiqlaydi, epistemik modallik faktini baholaydi [de Haan 2005; 379].

Evidensiallik taklifni tasdiqlovchi manbaning sifatini aniqlasa, epistemik modallik so'zlovchining taklifidagi haqiqiy ishonchni aniqlaydi [Pietrandrea 2005; 33].

Mazkur ikki kategoriya bir-biriga yaqin tushunchalar bo'lib, evidensial va epistemik ma'nolar orasida sinergetik aloqa o'rnatadi bir-biri bilan o'zaro bog'langan va bir-biriga tegishli atamalar, ya'ni epistemik sharoit, epistemologik pozitsiya, qonuniylashtirish strategiyalari sifatida diskursda uchrashi mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi. Tanqidiy diskursiv tahlilda evidensiallikni madaniy hamda interaktiv nuqtai nazardan bir qator olimlar [Biber va Finegan 1989, Hill va Irvine 1993, White 2003, Du Bois 2007, Englebreton 2007, Hasler 2010, Cornillie 2016] keng o'rganishgan va epistemik modallikda bilim dinamik holda qayta qurilishi yoki ijtimoiy atama sifatida qabul qilinishi mumkin deyishgan. Asosiy g'oya esa so'zlovchi va yozuvchilarning evidensial va epistemik shakllarni o'z ishonchi yoki fikri sifatida baholab, so'zlarni ishonchlik va ayrim yagona darajasida ifodalash orqali namoyon etadilar. Misol uchun, epistemik modallikni ishonchlik, qat'iy ishonch, xulosa, hukm, yaroqlilik, kutilganlik kabi tushunchalar orqali ifodalanadi. Bunda so'zlovchi ma'lumot manasini aniq bilmasa-da, uni ma'lumot sifatida boshqaga muvaffaqiyatli almashinuv sifatida boshqa shaxsga yetkazaveradi.

Kornilli evidensiallikning interfaol hamda interpersonal funksiyalarini so'zlovchining niyati bilan bog'liq hissasini bajarilgan ish, olingan tajriba yoki fikrga qatnashuvchi sifatida ma'lumot almashadi [Cornillie 2016; 13].

Ta'kidlash joizki, evidensiallik epistemik modallik tizimining bir bo'lagi sanaladi, bu masala doirasida qator Yevropalik olimlar (Chafe va Nichols, 1986; Givon, 1982; Willet, 1988) ko'plab tortishuvlar olib borishgan, biroq boshqa bir qator olimlar (Aikhenvald, 2004; De Haan, 1999; Plungian, 2001; Boye 2010) evidensiallik mustaqil grammatik kategoriya ekanini xususiyashtirib isbotlab berdilar. Misol uchun evidensial shakllar so'zlovchining epistemik munosabati orqali belgilanishi mumkin (Dendale va Tamowski, 2001; Plungian 2001; Fitneva, 2001).

Ritorik strategiya sifatida Hoyer modallashgan fikr hamda evidensial tasvirlar orasida so'zlovchi ta'kidlashi jarayonida o'z maqsadiga yetadi hamda epistemologik pozitsiyasida ishtirok etib o'zini himoya qiladi. Shunda so'zlovchi o'zi beradigan ta'rifni tanlab, o'z niyatidan tahlil qilinadigan mavzu, undagi janr, vaziyatdagi kontekst, o'zaro ta'sir kuchi, turli xil belgilangan kommunikatsiya dinamikasi orqali ruhlanadi va fikrini bayon etadi [Hoyer 2008; 158]. Leksik, iboraviy hamda gap strukturalari ham evidensial belgilar orqali ingliz tilida quyidagicha holda uchrashi mumkin:

Tahlil va natijalar. I think that...it is very probable that... based on... I affirm this based on the experience of people that I know and that we have had it, and apparently they are making progress. It doesn't work perhaps for very serious illnesses, but it lessens the pain, apparently it also helps you breathe better.

Keltirilgan misoldagi I think, probable, I know, I affirm, apparently, perhaps birliklari ham evidensiallik ham epistemik modalikka ishora qilmoqda.

Bizningcha esa mazkur ikki kategoriya umuman turlicha ikki xil fundamental grammatik kategoriyalardir. Evidensiallik ravishlar, kirish so'zlar, sezgi fe'llari va hatto ot so'z turkumi orqali ham ifodalanishi mumkinligi haqida ayta olamiz. Misol uchun, ingliz tilida allegedly, reportedly, probably, yesterday, today, tomorrow kabi ravishlar they say, I think, I heard, if I am not mistaken kabi kirish so'zlar eshitmoq, qaramoq, hidlamoq, ta'm bilmoq, sezmoq kabi sezgi fe'llari orqali ifodalanishi mumkin.

O'zbek tilida esa evidensiallik go'yoki, xabar berishlaricha, ehtimol, kecha, bugun, ertaga kabi ravishlar adashmasam, aytishlaricha, menimcha, eshitishimcha kabi kirish so'zlar, hear, look, smell, taste, feel kabi sezgi fe'llari orqali namoyon bo'ladi.

Evidensiallik aniq sodir bo'lgan ma'lumotni ko'rsatish uchun xizmat qilsa, epistemik modallikda so'zlovchining nutqidagi ishonchning darajasi yoki tahmini ehtimollikni ko'rsatadi. Misol uchun,

I see that he is coming – Men uning kelayotganini ko'rayapman (evidensiallik)

May be he is coming – Balki u kelayotgandir (epistemik modallik)

Ko'plab tadqiqotlarga ko'ra evidensiallik borasida turlicha qarashlarni kuzatish mumkin. Chunonchi, ayrim olimlar evidensiallik va epistemik modallik o'rtasida bog'liqlik bor desalar, boshqalari ularni ayro tushunchalar deya ta'kidlaydilar. Evidensiallik tushunchasi ko'pincha epistemik modallikning quyi qismi sifatida tushuniladi va bu ikki tushuncha bir-biriga o'xshagani bois, ko'pchilik tadqiqotchilar ularni adashtiradilar. Jumladan, Palmer (1986) hamda Kiefer (1994) evidensiallik bilan epistemik modallik orasidagi bog'liqlikni quyidagicha farqlaganlar.

Evidensiallik aynan sodir bo'lgan voqea-hodisa sifatida haqiqatni anglatasa, epistemik modallik esa o'sha holatdagi ishonchning qat'iylik darajasini belgilaydi,

I see that Lily is eating. (evidential) – Lili yeyayotganini ko'rayapman.

I know that Lily is eating. (epistemik) – Lili yeyayotganini bilaman.

Ma'lumot sifatida aytish joizki, epistemik modallik ikki guruhga ajratiladi:

Kuchli (bunda must yoki should kabi modal fe'llarni kiritish mumkin).

Kuchsiz (bunda can, could, may, might kabi modal fe'llarni kiritish mumkin).

Aslida epistemik modallik lingvistik modallik bo'lib, u bilmoq, ishonmoq, iymon keltirmoq, deb o'ylamoq, hisoblamoq kabi harakat fe'llarining modal fe'llar orqali ifodalangan variantidir. Shuning uchun, u ko'pincha ingliz tilidagi kontekstlarda can, may, might, must, should kabi modal fe'llar ko'rinishlarida uchraydi hamda qobiliyat, ruhsat yoki maslahatni ifodalaydi. Masalan,

He can play chess (U futbol o'ynay oladi).

You may come in (Kirishingiz mumkin).

He might go to the circus (U sirikka borishi mumkin).

Jill should go to dentist (Jil tish shifokoriga boriga kerak).

Lily must go to university (Lili universitetga borishi shart).

O'zbek tilida esa epistemik modallik ko'pincha ruhsat berish orqali ifodalanadi.

U futbol o'ynashi mumkin.

Konsertga borishingiz mumkin.

Sen do'xtirga borishing shart.

Menga maslahating zarur.

Mazkur modal iboralar kvintessensial modallar deyilib, ularga mumkin, kerak, zarur kabi modal ko'makchilar kiradi; ehtimol yoki zarur kabi modal qo'shimchalar va modal sifatlar, masalan o'ylab topilgan yoki ehtimol kabilar. Shu bilan birga, son-sanoqsiz tabiiy til iboralarining ma'nolarida modal komponentlar aniqlangan, ular orasida qarama-qarshiliklar, taklif munosabati, dalillar, odatiyliklar va generiklar mavjud.

Kechga borib qor yog'sa kerak.

Nasiba Marjonaning uyini bilmasligi mumkin.

Ehtimol insoniyat 100 yildan keyin qirilib ketar.

Tadqiqotlarga ko'ra, epistemik holat modal ifodalar hisoblanmish ishonchlik, ehtimollik, muhimlik hamda ishonch orqali aniqlanadi. Epistemik modallik ingliz tilida modal fe'llar hamda ravishlar orqali ifodalanishi mumkin. Bunga misol qilib,

Probably it might/may/will rain tomorrow afternoon [.

Mazkur gapda leksik ravish bo'lmish probably hamda grammatik modal fe'llar might va may hamda affiksalar qo'llangan. Epistemik modal ifodalar epistemik modallik bilan ramkalanagan bo'lib, unda so'zlovchi ma'lum hodisa yo holatni o'rganib chiqib, o'sha hodisaning sodir bo'lishi yoki bo'lgani borasida ehtimollikka doir munosabatini bildirganida yuzaga keladi [Nyuts 2001; 387].

Evidensiallikni barcha tillarda ham uchratib bo'lmaydi, chunki hamma tilda ham grammatikalizatsiyalash kuzatilmaligi mumkin. Masalan, ingliz tilida epistemik holat gapning jarayonlashishiga qarab, gapda ahamiyatli ta'sir ko'rsatadi. Buni Clifton hamda Frazierning 'Epistemik holat gipotezasi' asaridan o'rganish mumkin. Mazkur holat tinglovchilar so'zlovchining

epistemik holatdagi nutqiga ta'sirchanligini ko'rsatadi. Bu ikki olim turlicha offlayn so'rovnoma o'tkazganlarni o'qish ko'nikmasi davomida ko'z izi tajribasini o'tkazganlaridan keyin ingliz tilida so'zlovchilarning bog'lovchilarga nisbatan ta'sirchanligini aniqladilar. Jumladan,

John or Bill left. Sam did too (Jon yoki Bil ketti. Sam ham ketti)

John and Bill left. Sam did too Jon bilan Bil ketti. Sam ham ketti)

Mazkur gaplarda qo'llangan bog'lovchi materiallar bo'lmish 'or' notabiyy hamda 'and' ga nisbatan nutqda qiyinchilik tug'dirganini, 'and' esa ancha ishonchli chiqqanini aniqlash mumkin.

O'zbek tilida ham bu ikki termini ajratib olish mumkin. Misol uchun,

Bayramga Laylo bilan Dilbar birga kelishdi, o'zim ko'rdim – evidensiallik.

Bayramga yo Laylo yo Dilbar keldi. – epistemik modallik

Evidensiallik aksariyat hollarda so'zlovchining o'z bayonotida nazarda tutilgan voqeadagi axborot turlarining lingvistik belgilariga ishora qiladi. Bunda birinchi shaxs yetkazayotgan ma'lumotdagi xabar uning o'z guvohligida bo'lishi kerak yohud agar ikkinchi shaxs guvohligidagi ma'lumot boshqalar tomonidan yetkazilishi kerak. Epistemik modallikda esa birinchi shaxs yetkazayotgan ma'lumotdagi xabar uning o'z guvohligida bo'lmagani ishonchsiz va gumonlar orqali ifodalanadi. Yuqorida keltirilgan gaplardan kelib chiqib epistemik modallik yo, yoki, yohud, yoki bo'lmasa kabi gumon olmoshlari bilan hamda evidensiallik esa va, ila, bilan, birga, hamda kabi bog'lovchilar bilan ham ajratilishi mumkin.

O'zbek tilida ikki turdagi evidensial til mavjud, ya'ni ma'lumot manbasiga ishora qiluvchi evidensiallikning ikki xil shakli mavjud. O'tgan zamonni ifodalash uchun so'zlovchi bevosita hamda bilvosita evidensiallikdan birini tanlashi kerak bo'ladi. Bevosita evidensiallikda -di, -ti, morfemalari so'zlovchining morfemalarni bevosita guvohligi orqali aniqlaganiga ishora qiladi, bilvositada esa, -mish, -emish, ekan, -ibdi, -ganmish, -kanmish kabi morfelar orqali ifodalanadi. Misol uchun,

Nurhayot juda chiroyli bir ashula kuyladi – guvohiy evidensiallik

Nurhayot rosayam chiroyli ashula kuylaganmish – mish-mish evidensialligi

Nurhayot avvallari juda chiroyli ashulalar kuylardi – tarixiy evidensiallik

Yaaa qara, Nurhayot biram chiroyli ashula kuyalayapdi! – mirativlik

Nurhayot bugun chiroyli ashula kuylasa kerak – epistemik modallik

Ayhenvald evidensiallikni grammatik kategoriya ekanini qat'iy ta'kidlaydi. "Evidensiallikning funksional sohasi aksariyat tillarda mavjud ekan, til universal hisoblanaveradi. Evidensiallik har ikkala tildagi majburiy grammatik evidensial sistema hamda evidensiallikni lingvistik kategoriya sifatida tanlovi bor bo'lgan tillarga tegishli sistema ekan"ini aytadi. Milliy Amerika hamda Yevro-Osiyo tillari orasida evidensialliklar grammatikalashgan misol uchun Roman va German tillarini olaylik, evidensial xususiyatni yoki leksik element hisoblanmish ravishlar yoki sezgi fe'llari orqali ifodalanishi mumkin. Misol uchun,

The author is allegedly a member of a comedy troupe and presumably was trying to be witty (muallif go'yoki komediya truppasini a'zosi hamda aqlli bo'lishga harakat qilayotgandek ehtimol).

It seems to be a good movie (Film yaxshidek tuyulayapdi).

Keltirilgan gaplardagi allegedly (go'yoki) hamda presumably (ehtimol) epistemik modallikka hamda seems (tuyulayapdi) visual evidensiallikka ishora qilmoqda.

Xulosa va takliflar. Xulosa sifatida shuni aytish joizki, evidensiallik tilda ikki usulda uchraydi: bir tomondan ma'lumot manbasiga murojaat qilish va boshqa tomondan so'zlovchining epistemik holati. Bunda evidensiallikni deytik hodisa sifatida ko'rib chiqish maqsadga muvofiq, chunki evidensiallik belgilari lingvistik kontekstdan tashqaridagi elementlarga, ya'ni ma'lumot manbasiga va unga kirish huquqiga ega bo'lgan so'zlovchiga ishora qiladi. Deyksis tushunchasi ostida biz ma'lum so'z kontekstiga ishora qiluvchi va ego munosabatlarini o'rnatuvchi murojaat qilishning o'ziga xos mexanizmini tushunamiz hamda bu haqida keying maqolalarimizda batafsil o'talib o'tamiz.

ADABIYOTLAR

1. F de Haan. Evidentiality and epistemic modality: Setting boundaries. South-West journal of linguistics, 1999. PP 83-101.
2. Willet T. A Cross-Linguistic Survey of the Grammaticization of Evidentiality. Thomas Willett | State University of New York at Buffalo and Summer Institute 1988. PP 51-97.
3. Palmer F. Mood and modality. Cambridge university Press 2001. PP 21-42.
4. Pietrandrea P. Epistemic Modality. Functional Properties and the Italian System. Benjamins publishing company. Philadelphia 2005. PP 66-74.
5. Cornillie B. Evidentiality and the semantics-pragmatics interface: An introduction. Journal of Linguistics 29. 2016. PP 1-18
6. Hoye L. Evidentiality in discourse: A pragmatic and empirical account. 2008. PP 155-211
7. Sechkin A. Epistemic uncertainty influences evidentiality processing in Turkish. 2020. P 2.
8. Nuyts, J. Subjectivity as an evidential dimension in epistemic modal expressions. Journal of Pragmatics 33. 2001. PP 383-400.
9. Aikhenvald A. Evidentiality. Oxford: Oxford University Press. 2004. PP 24-25.